

Fristaden, Eskilstuna

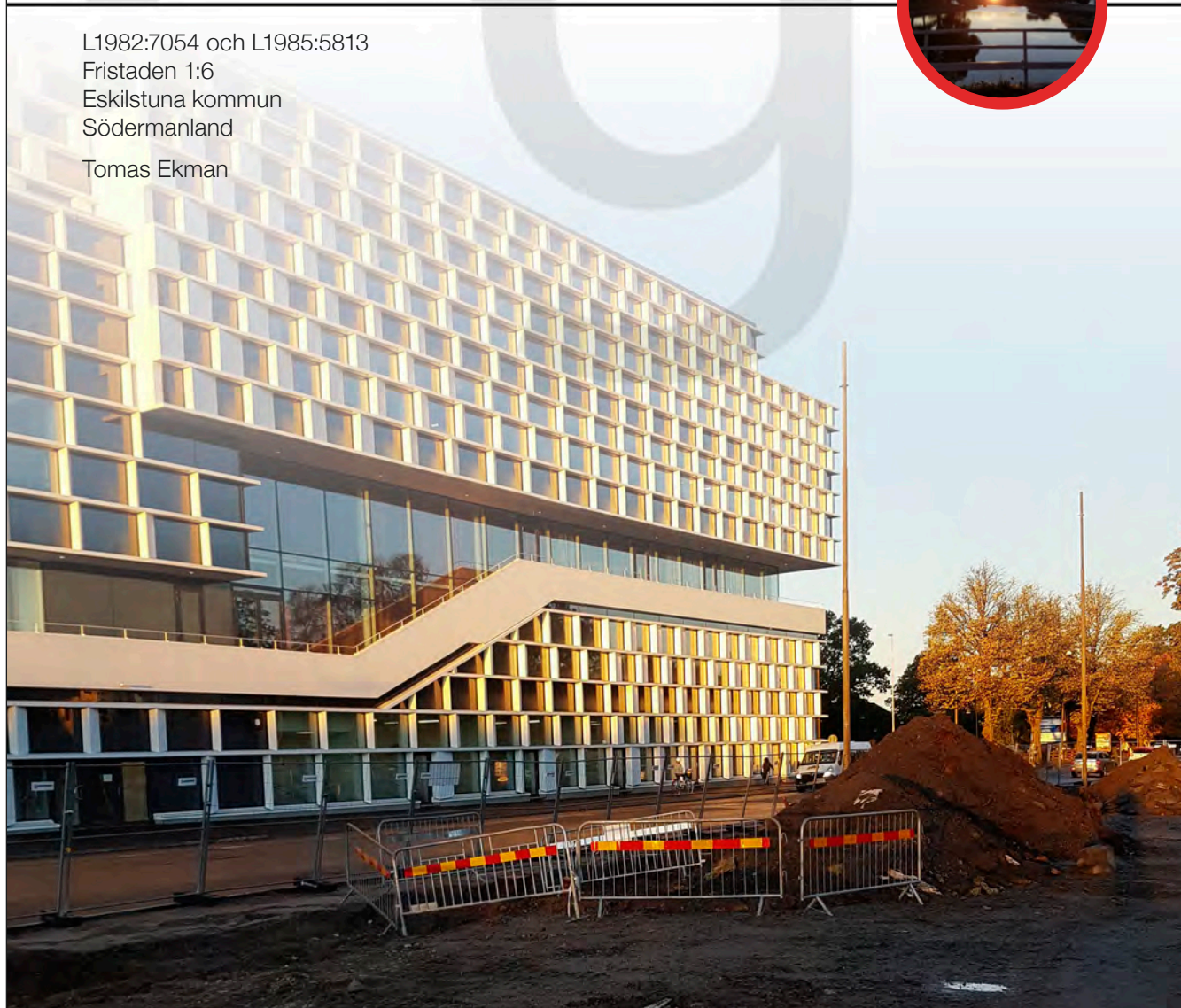
L1982:7054 och L1985:5813

Fristaden 1:6

Eskilstuna kommun

Södermanland

Tomas Ekman

ARKEOLOGGRUPPEN I ÖREBRO AB

Radiatorvägen 11, 702 27 Örebro

Telefon 019-60904 10

www.arkeologgruppen.se

arkeologgruppen@arkeologgruppen.se

*Översiktskarta över Södermanlands län med
platsen för undersökningen markerad i rött.*

© 2022 Arkeologgruppen AB
Arkeologgruppen rapport 2022:05

Författare	Tomas Ekman
Kvalitetsgranskning	Annica Ramström
Grafisk form	Sabina Larsson
Omslagsfoto	Mälardalens högskola.
Foto	Arkeologgruppen AB om inte annat anges i figurtexten.

Upphovsrätt, om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor finns tillgängliga på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

Fastighetskartan: © Lantmäteriet Dnr: R50223371_200001

Terrängkartan, samt GSD-Översiktskartan: Lantmäteriet (CC0)

ARKEOLOGGRUPPEN AB RAPPORT 2022:05

ARKEOLOGISK UNDERSÖKNING
I FORM AV SCHAKTNINGSÖVERVAKNING

Fristaden, Eskilstuna

L1982:7054 och L1985:5813

Fristaden 1:6

Eskilstuna kommun

Södermanland

Tomas Ekman

Lst dnr 431-6636-2019

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning	5
Inledning	7
Bakgrund och kulturmiljö	8
Syfte och målgrupper	13
Metod och genomförande	13
Resultat	15
Tolkning	17
Utvärdering av resultaten i förhållande till undersökningsplanen	18
Referenser	19
Tekniska och administrativa uppgifter	20

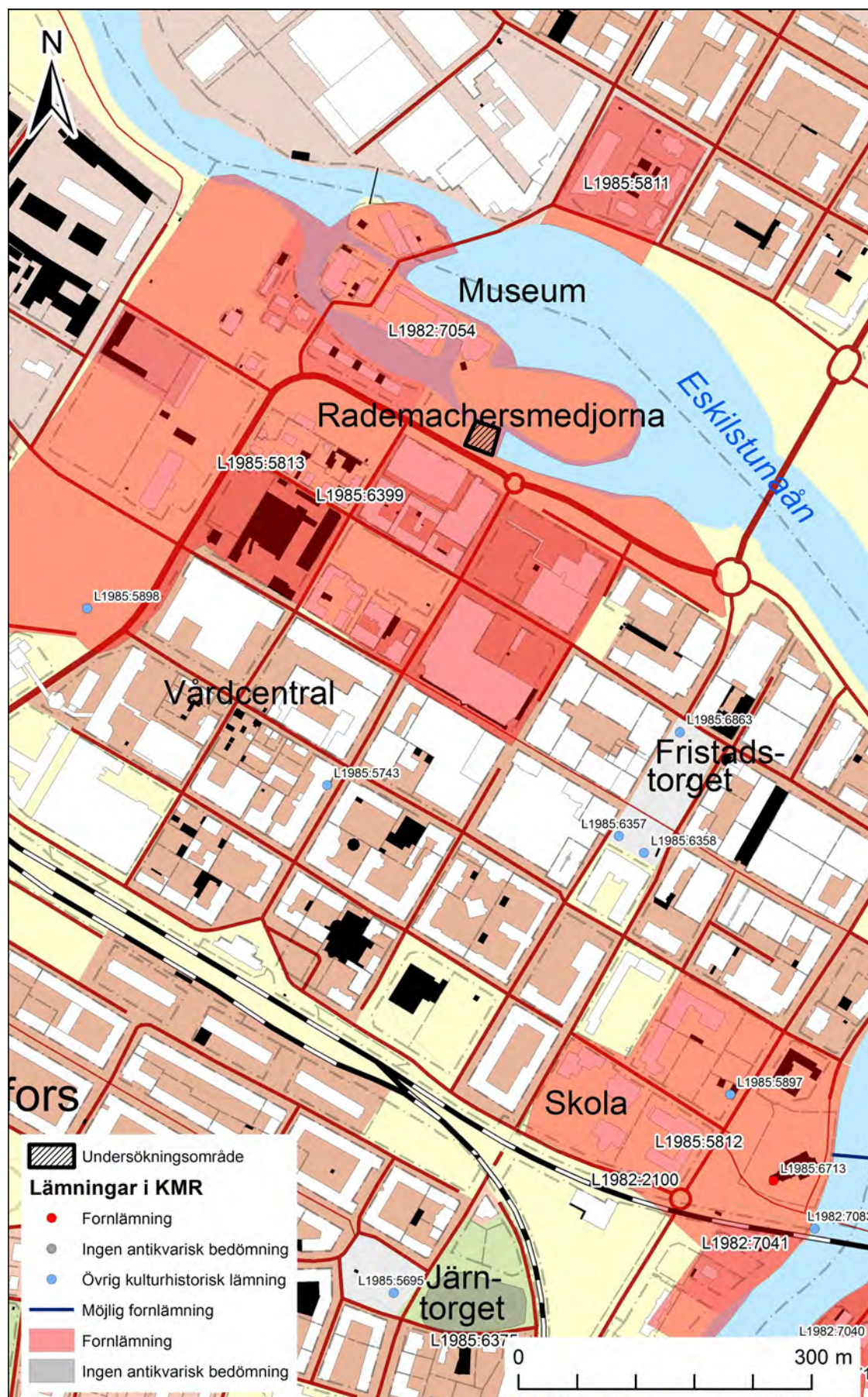

Figur 1. Karta som visar undersökningsområdets belägenhet inom Eskilstuna.
Skala 1:250 000.

SAMMANFATTNING

Arkeologgruppen har under 2020–2021 utfört en schaktningsövervakning inför anläggandet av en ny gemensamhetsyta i anslutning till Mälardalens högskola i Eskilstuna. Tidigare fanns här en parkeringsplats intill Eskilstunaån. Uppdraget berörde en yta om cirka 750 kvadratmeter där äldre lämningar inte kunde uteslutas.

Övervakningen kom att innefatta schaktåtgärder om cirka 65 kvadratmeter. Schakten gav en entydig bild med uppfyllning av sprängsten och byggsprot, främst i form av tegelkross. Efter en genomgång av äldre kartmaterial tolkades resultatet som att uppfyllning av området skett i omgångar. Åns lopp har justerats vid flera tillfällen för att anpassas till uttag av vattenkraft. Byggsprotet kom från ett sliphus som stod på platsen åren 1891–1954. Spår av äldre bebyggelse påträffades inte och den hade sannolikt utplånats när sliphuset byggdes.

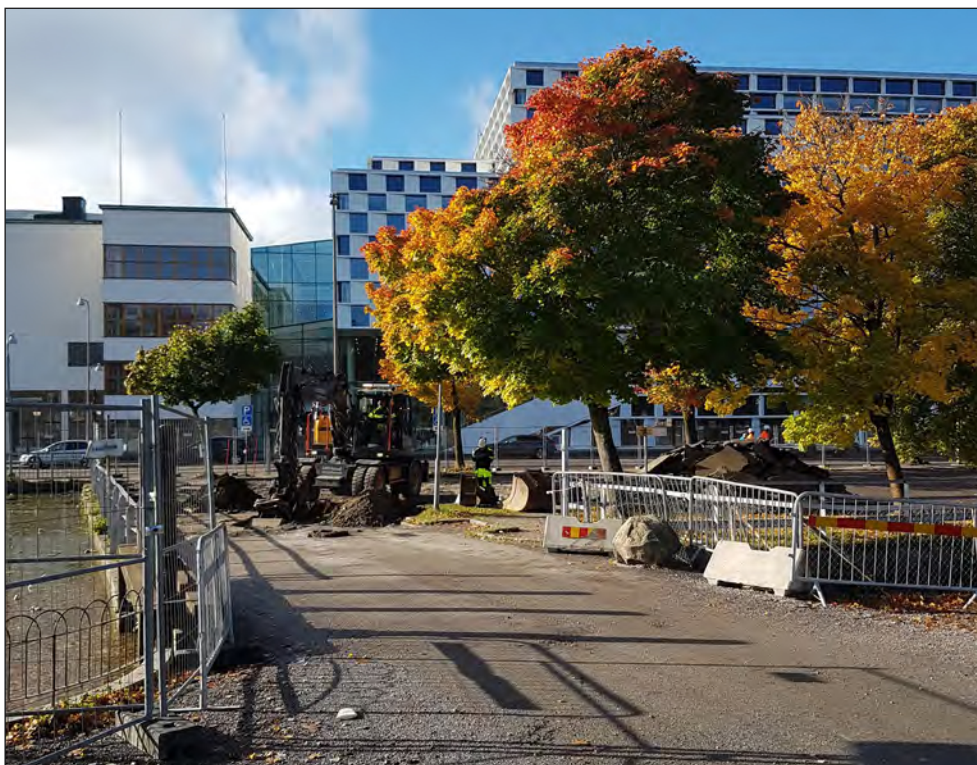

Figur 2. Undersökningsområdet markerat på fastighetskartan. Skala 1:6 000.

INLEDNING

Eskilstuna kommun planerar en ny gemensamhetsyta i anslutning till Mälardalens högskola. Ytan ska bland annat ha en del sittmöbler och en cykelparkering. Den ligger tvärs över Hamngatan från högskolans nya huvudbyggnad. Nuvarande markanvändning är som parkeringsplats. Marken är äldre industrimark som tidigare ingått i gevärsfaktoriets område. En stor del av området består av utfyllnader gjorda i sen tid. Enligt Länsstyrelsens förfrågningsunderlag berörs en yta om cirka 750 kvadratmeter där äldre lämningar inte kan uteslutas.

Uppdraget utfördes efter beslut 2020-01-14 från Länsstyrelsen i Södermanlands län. Kostnadsansvaret bars av Eskilstuna kommun.

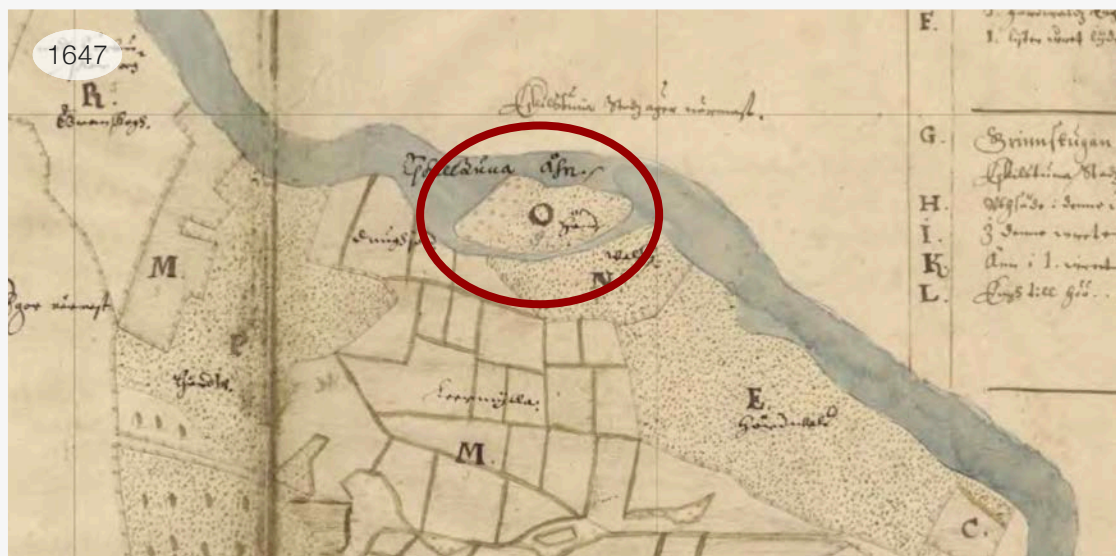

Figur 3. Undersökningsområdet med Mälardalens högskolas nya huvudbyggnad i bakgrunden.

BAKGRUND OCH KULTURMILJÖ

Här är inte rätta platsen för att redogöra för staden Eskilstunas långa och administrativt komplicerade historia. Där kan till exempel rekommenderas den relativt aktuella Eskilstuna historia 1–3. Aktuellt för vår del är främst etableringen av olika industrier längs fallen i Eskilstunaån. Där gavs kungliga rättigheter år 1771 till Fristaden, den första av sitt slag i Sverige. Den industriella verksamheten kom senare främst att förläggas till två större holmar i ån. Även på en liten holme nära åns södra sida kom en del industriellt anknuten bebyggelse att hamna. Det är denna lilla holme som utgör huvuddelen av vårt undersökningsområde. Med hjälp av äldre kartor har det gått att i stora drag rekonstruera utvecklingen på den lilla holmen. Holmen i fråga är namnlös på samtliga kartor. För att förtydliga framställningen kommer den i fortsättningen att kallas Lillholmen.

- Den äldsta kända kartan som innehåller användbar information är från år 1647. Kartan återger märkligt nog bara en holme och den sägs tillhöra Staden och används som ängsmark.
- Jean de la Vallée fick i uppdrag att upprätta en stadsplan när industrimannen Reinhold Rademacher skulle lockas att etablera sig här. Stadsplanen levererades år 1658 och den blev mest en pappersprodukt. Den är dock viktig för vår del. I stället för den stora holmen som förekom på kartan från år 1645 återger den en helt annan formation. Den visar en långsmal holme, två mindre holmar samt två som närmast liknar skär. Frågan är i vilken mån arkitekten tillåtit sig att ändra på naturen för att passa planerna.
- Nästa kända karta är från år 1697. Där anmärks om de två huvudholmarna att där finns "Twenne holmar hwarest Knipphambrar och Ståhlugnar ähro". Lillholmen förefaller att sakna bebyggelse och förbinds med den östra holmen genom mindre bro. Norr om den västra holmen syns en fördämning och mellan den västra och östra holmen anas en annan fördämning där sannolikt kraftuttaget skett.
- Från år 1725 finns en utmärkt karta över "Carl Gustaphs Stadz Destrikt". Av den framgår att Lillholmen nu fått en sliphus i sin norra del, vid bron mot den östra holmen. Från bron leder en mindre väg till holmens västra strand. Där ligger en hammarsmedja och fördämningen för vattenkraften är tydligt markerad, mellan de båda större holmarna. På den västra holmen finns flera stålugnar och ett kolhus utritade. Den ovannämnda vägen fortsätter tvärs över holmen, till en mindre bro som leder ned mot staden igen. Den stora fördämningen i norr finns kvar.

Figur 4. Utsnitt ur kartorna från 1647, 1658, 1697 och 1725.

- Kartan från år 1771 upprättades när Fristaden skulle anläggas. För vår del visar den bara Lillholmen och den östra holmen. Lillholmen kallas i den medföljande beskrivningen "den lilla holmen som knipphammaren står på". Östra holmen kallas även "Havretäppan". Numren 31 och 32 på östra holmen är omstridda områden mellan det Rothoffska sterbhuset och Jernkontoret medan den norra delen räknas som Jernkontorets. På Lillholmen finns en knipphammare utritad närmast södra stranden och vid brofästet på östra holmen finns ett sliphus.
- På en detaljrik karta upprättad år 1783 men renritad år 1786 ser vi hur den västra holmen fått ett stort antal byggnader. Den östra holmen är bara till hälften bebyggd. Lillholmen är mycket begränsad rumsligt men ändå rymmer där två byggnader. Tyvärr ger beskrivningen till kartan inga närmare detaljer. Möjligen rör det sig om sliphus som enligt vissa uppgifter ska ha funnits på holmen från slutet av 1700-talet. All bebyggelse på holmarna sammanfattas med "Carl Gustafs Stads Bruk med dess åbyggnad och Hustompter".
- På Ljunggrens karta från år 1857 har mycket hänt. Gevärsfaktoriet var efter år 1812 i kronans ägo och hade tagit över de östra och västra holmarna som enligt kartan förenas av en smal landbrygga i norr. Lillholmen har i sin tur förenats med landmassan söder om ån. På Lillholmen syns minst två byggnader. Norr om ån har Munktells Mekaniska Verkstad etablerat sig, vilket skedde år 1839. Ån har nu två synliga fördämningar, varav den ena på samma plats som nuvarande dammvall inom undersökningsområdet.

Figur 5. Foto från tiden mellan 1871 och 1891. De två byggnaderna i vinkel står på Lillholmen. Byggnaden med takfönstren är ett sliphus, möjligen är även den andra byggnaden det. Gatan som passerar är Hamngatan. Vattenfåran överensstämmer mycket väl med kartan från år 1907. Foto: EM 2706/Hanna Gråberg/Eskilstuna Stadsmuseum.

- Det dröjer till år 1907 innan nästa karta. Området har nu börjat få en form som känns igen idag. Lillholmen har fyllts ut mot väster och området mellan Hamngatan och ån har också fyllts ut. Två industribyggnader upptar större delen av markytan. Dessa har med hjälp av äldre foton kunnat identifieras som ett äldre sliphus och det så kallade Nya sliphuset som byggdes år 1891. Sliphusen var viktiga för de många metallindustrierna i staden, inte minst dess talrika knivfabrikanter. Slipningen krävde vattenkraft för driften. I det Nya sliphuset kunde mindre företagare hyra in sig och utnyttja vattenkraften. Det Nya sliphuset revs år 1954 och ersattes sedermera av en parkeringsplats. Den östra holmen har år 1907 fått ett eget namn, Strömsholmen. I den östra halvan har en park anlagts och där finns Strömsholmens restaurang som byggdes år 1899. Bara en av de övriga byggnaderna klassificeras som industribyggnad. Den västra holmen, tillsammans med sitt lilla "annex" vid fördämningen i norr, har formats enligt Gevärsfaktoriets behov och västra holmen samt annexet har börjat kallas Faktoriholmarna. Av ett par nivå-siffror framgår att fallhöjden som möjliggjort drift med vattenkraft inte är mer än 0,8 meter.
- Stadskartan från år 1927 är relativt lik föregående karta när det gäller vår del av staden. Den förtydligar mest några av inslagen på 1907 års karta, till exempel att det finns två vattenverk vid holmarna, det norra och det västra.

Figur 6. Utsnitt ur kartorna från 1771, 1783, 1857, 1907 och 1927.

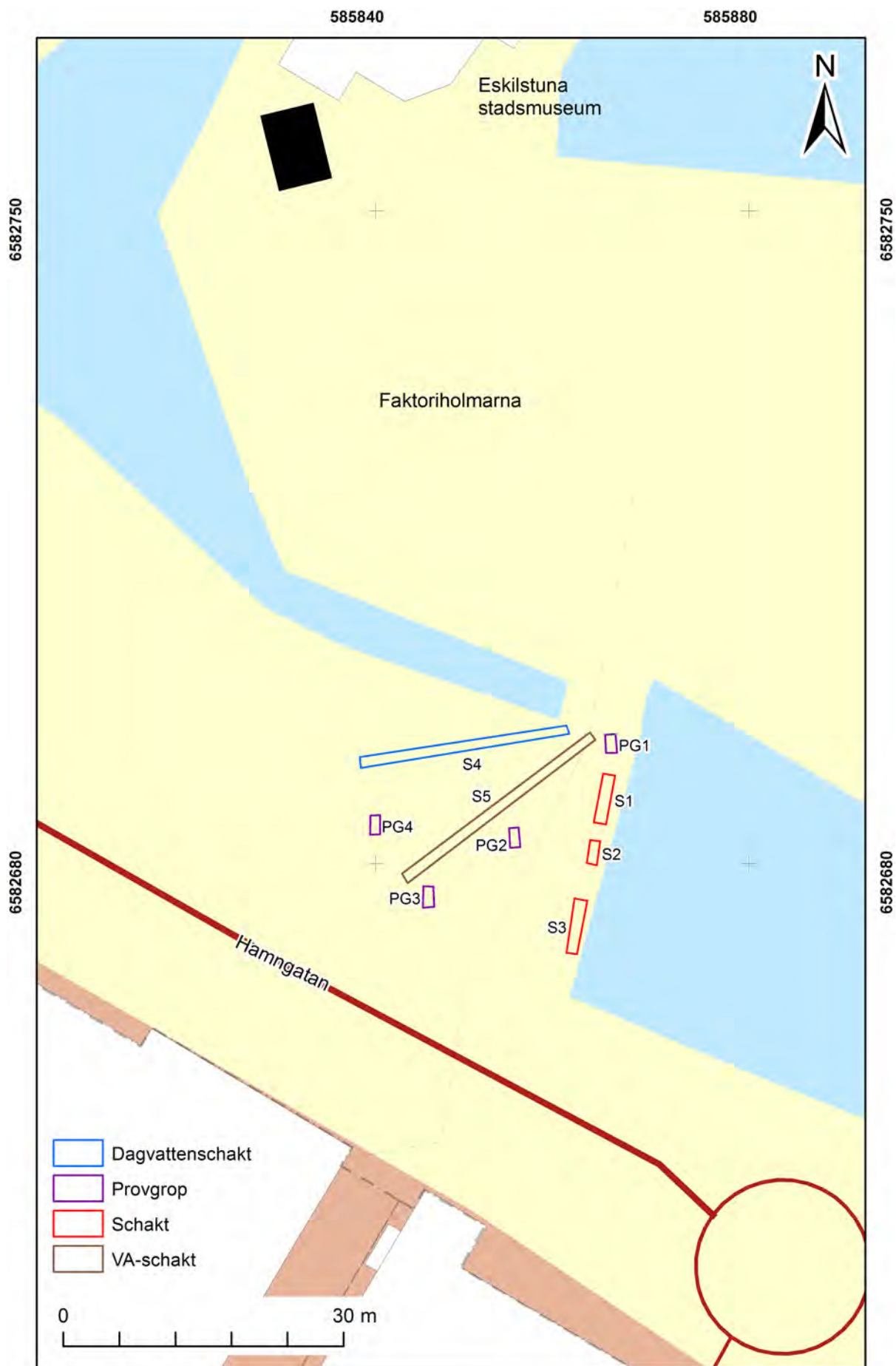
SYFTE OCH MÅLGRUPPER

Det arkeologiska uppdraget innebär att bevaka när schaktning sker inom undersökningsområdet. Löpande undersökning och dokumentation sker av mindre komplicerade lämningar. Om mer komplicerade lämningar påträffas kontaktas Länsstyrelsen för beslut om fortsatt hantering. När undersökningen slutförts redovisas uppdraget i en skriftlig rapport.

Målgrupper för rapporten är främst Länsstyrelsen och Eskilstuna kommun samt dess underentreprenörer.

METOD OCH GENOMFÖRANDE

Uppdraget genomfördes i nära samarbete med ansvariga för arbetet på plats som meddelade när schaktningsarbete var aktuellt. Schaktningen utfördes sedan genom skiktvis avbaning ned till arbetsföretagets avsedda djup. Bevakning utfördes under hela schaktningsarbetet. Inmätning av schakt skedde med handhållen GPS. Efter fältarbetets avslutande gjordes en fördjupad kartstudie för att söka klarlägga bebyggelseutvecklingen inom undersökningsområdet och dess närområde.

Figur 7. Schaktplan i skala 1:600.

RESULTAT

Fyra moment innebar mer än ytliga markingrepp. Nedan följer en kort sammanfattning av moment och resultat.

1) Provgropar: Fyra provgropar (PG1–4, figur 7) grävdes inledningsvis för att sondera markbeskaffenhet och mäta halten av eventuella föroreningar. Groparna var cirka 1×2 meter stora och grävdes till 1,5–2 meters djup. Samtliga gropar visade en stor andel av sprängsten, 0,5–1 meter stora, samt omrörda massor. I PG2 fanns mycket tegel. Fyllningen i övrigt bestod mest av grus och en del byggsnot. Vatten började tränga in på cirka 1,5 meters djup.

Figur 8. Sprängstenar som den här var vanliga inslag i fyllningen.

2) VA-schakt: Cirka 25 meter långt och 1,2 meter brett (S5, figur 7). Schaktet löpte diagonalt över arbetsområdet i nordöst-sydvästlig riktning. Medeldjup 1,60 meter. Det följde i stort sett ett befintligt schakt. Inga äldre inslag eller spår av konstruktioner märktes. Tvärs över schaktets centrala del sträckte sig en cirka 3 meter bred betongkulvert som ledde ned mot ån. I norr, närmast bron, fanns en äldre markyta av lera i botten. Ovanpå den fanns fyllning av grus och stora stenar samt flera kablar.

3) Dagvattenschakt: Drog från två befintliga brunnar nära brofästet och sträckte sig sedan cirka 20 meter i västlig riktning, närmast parallellt med ån (S4, figur 7). DV-schaktet var cirka 1,2 meter djupt, utom vid brunnarna där djupet blev dryga två meter, på grund av att två större vattenmagasin fanns vid brunnarna. Schaktet i övrigt innehöll mest sprängsten och murknade träd-rötter. Efter ungefär halva schaktet märktes alltmer lera i bottennivån. Leran var påförd, antagligen som en del i stabilisering av åkanten.

Figur 9. Grävning pågår av dagvattenschaktet.

4) Fördämningsstöd: Tre mindre schakt grävdes parallellt med fördämningen i öster (S1-3, figur 7). Där skulle betongsstöd placeras för att förstärka fördämningen. Två av schakten var cirka 5,5×1 meter stora, ett var 2,4×1 meter. Samtliga var cirka 1,5 meter djupa. Ett av schakten sammanföll delvis med PG1 (se moment 1 ovan). Fyllningen i samtliga schakt bestod mest av sprängsten och grus, med ökande inslag av lera mot botten.

TOLKNING

Omfattande markarbeten har skett i modern tid. Äldre kartor visar skiftande verksamhet på platsen. De byggnadsrester som påträffades i form av tegel och diverse byggs-krot, kommer sannolikt från det Nya sliphuset som stod på platsen åren 1891–1954. Inga äldre inslag syntes i schakten, varken konstruktioner eller fynd. De äldre kartorna visar relationen mellan land och vatten skiftat inom undersökningsområdet. Stora utfyllningar har gjorts vilket förklarar det stora inslaget av sprängsten i schakten. Sprängstenen har använts för att stabilisera fördämningen och åfåran.

Figur 10. Nya sliphuset år 1900, från Drottninggatans mynning. Foto: Anders Brattström/Tekniska Museets Arkiv, ID TEKA0149945.

UTVÄRDERING AV RESULTATEN I FÖRHÅLLANDE TILL UNDERSÖKNINGSPLANEN

Uppdraget har kunnat utföras enligt förfrågningsunderlagets intentioner.
Samarbetet på plats fungerade utan problem.

REFERENSER

Tryckta källor

- Damell, D. & Ericsson, C. *Eskilstuna historia 1. Forntiden och medeltiden.*
 Ohlsson, B-E. & Magnusson, U. 2000. *Eskilstuna historia 2. Städerna och landsbygden: från 1500-talet till 1830-talet.*
 Ohlsson, B-E, Ericsson, C. och Magnusson, U. 2001. *Eskilstuna historia 3. 1800-talet och 1900-talet.*

Kartor och arkivmaterial

HISTORISKA LANTMÄTERIAKTER

Lantmäterimyndighetens arkiv

04-esk-3	1725?	Grundkarta Carl Gustafs stad
04-esk-11	1783	Charta öfver Carl Gustavs Stads med Brukets samt Gredby Ægor
	1786	Rågångsåtgärd, ägomätning. Hans Graf, Pehr Widring
04-esk-27	1907	Karta över Eskilstuna
04-esk-30	1927	Karta över Eskilstuna stad

Lantmäteristyrelsens arkiv

C13-1:c3:2	1647	En del av stadens ägor samt Fors kyrkogård. Johan Larsson Grot
C13-1:1	1658	Låda 10, stadsplan. Jean de la Vallée
C13-1:2	1697	Stadsplan. Nils Herling
C13-1:8	1771	Stadsplan över Fristaden. Gotthard Wahlström
Lj-193	1857	Ljunggrens atlas, litografi

TEKNISKA OCH ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Län	Södermanland
Kommun	Eskilstuna
Landskap	Södermanland
Socken	Eskilstuna
Fastighet	Fristaden 1:6

Fornlämningsnummer	L1982:7054, L1985:5813
Lämningsstyp	Metallindustri/järnbruk och stadslager
Datering	Historisk tid

Typ av undersökning	Schaktningsövervakning
Länsstyrelsens beslutsdatum	2020-01-14
Länsstyrelsens diarienummer	431-6636-2019
Uppdragsnummer i Fornreg	202000105
Arkeologgruppens projektnummer	P20009

Projektledare	Tomas Ekman
Fältpersonal	Tomas Ekman

Undersökt yta	Cirka 65 m ²
Inmätningsteknik	Handhållen GPS
Koordinatsystem	SWEREF 99 TM
Höjdsystem	RH 2000

Arkiv

Arkivmaterial förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Digitalt arkiv

Digitala data förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Fynd

Inga fynd tillvaratogs.

Arkeologgruppen AB

RAPPORT 2022:05

